

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ
DOMENIUL TEOLOGIE

REZUMAT TEZĂ DE DOCTORAT

Continuitate și discontinuitate între
legea veterotestamentară și legea
noutestamentară: explorări biblice și
teologice

COORDONATOR:

Pr. Prof. Univ. Dr. IPS Teodosie PETRESCU

DOCTORAND:

Rubian Petru BORCAN

CONSTANȚA
2023

Cuprins

INTRODUCERE	4
1. Argument și obiectivele cercetării.....	4
2. Relevanța cercetării în contextul actual	7
3. Cadrul lucrării	14
4. Metodologia cercetării și sursele bibliografice utilizate	15
CAPITOLUL I - LEGEA ÎN TEOLOGIA BIBLICĂ: CADRE CONCEPTUALE, SEMNIFICAȚII, FUNCȚII	17
1.1. <i>Torah, nomos</i> - vocabularul biblic al „legii”	17
1.1.1. Semnificațiile lui <i>nomos</i> în cultura elenistică.....	18
1.1.2. <i>Nomos</i> în Septuaginta. Evoluții lexicografice	19
1.1.3. <i>Torah - Nomos</i> : corespondențe și incongruențe etimologice în analizele lui C. H. Dodd, R. T. Herford și Solomon Schechter	24
1.2. <i>Nomos</i> în Noul Testament. Trei niveluri ale lui <i>nomos</i> în aplicabilitate relațională	33
1.2.1. Nivelul-1 <i>nomos</i> ca guvernare prin normă/edict	37
1.2.2. Nivelul 2 - <i>nomos</i> ca guvernare prin rațiune	37
1.3.1. Nivelul 3 - guvernare prin iubire	38
1.3. Valențele lui legii (<i>nomos</i>) în teologia paulină.....	42
1.3.1. Aspecte pozitive și negative ale legii.....	42
1.3.2. Varietatea semnificațiilor <i>legii</i> în argumentarea teologică a Sfântului Apostol Pavel	44
1.3.2.1. Imprecizii ale utilizării construcției <i>ergon nomou</i>	47
1.3.2.2. <i>Nomos</i> în <i>Romani</i> 3:27.....	49
1.3.2.3. <i>Nomos</i> în <i>Romani</i> 7:21-25	51
1.3.2.4. <i>Nomos</i> în <i>Romani</i> 8:2.....	52
1.3.3. Dimensiunile legii mozaice în receptarea paulină.....	56
1.3.4. Originea și scopul legii veterotestamentare.....	58
CAPITOLUL II - REDIMENSIONAREA SEMNIFICAȚIEI LEGII ÎN NOUL TESTAMENT	63
2.1. Legea Vechiului Testament: conținut, funcții, aplicabilitate	63
2.1.1. Transmiterea Legii prin intermediul reprezentanților umani.....	64
2.1.2. Standarde morale și responsabilitate personal-comunitară încadrate în legea mozaică.....	65
2.1.2.1. Moralitate absolută <i>versus</i> moralitate subiectivă.....	65
2.1.2.2. Principii și valori divine.....	67
2.1.3. Natura legii din Vechiul Testament.....	70
2.1.4. Funcția legii mozaice în Israelul antic	74
2.1.5. Discrepanțe între legile corpusului pentateutih	80
2.2. Predica de pe Munte - confruntarea directă dintre învățătura hristică și legea veterotestamentară.....	83
2.2.1. Structura și dimensiunea etică a predicii	83
2.2.2. Împlinirea Legii în Iisus Hristos în orizontul eshatologic (<i>Matei</i> 5:17).....	93
2.2.2.1. Semnificația teologică a „împlinirii”	93

2.2.2.2. Indicația nealterării Legii (<i>Matei</i> 5:19-20)	99
2.2.2.3. Antitezele din Predica de pe Munte: incompatibilități între Lege și învățătura lui Hristos?	102
2.3. Implicații etice ale noilor norme pentru dreptul contemporan	121
CAPITOLUL III - INTERPRETĂRI ALE LEGII VETEROTESTAMENTARE ÎN TEOLOGIA PAULINĂ	124
3.1. Includere sau excludere: Legea mozaică în <i>Epistola către Romani</i>	125
3.1.1. Contextul comunității din Roma: necesitatea unor precizări în fața provocărilor etnico-religioase	125
3.1.2. Argumentația paulină în <i>Romani</i> 1-4	131
3.1.2.1. Păgânii și Legea (<i>Romani</i> 1:18-32)	134
3.1.2.2. Evreii și condiția sub Lege (<i>Romani</i> 2:1-29)	136
3.1.2.3. Faptele legii nu aduc îndreptarea (<i>Romani</i> 3:9-20)	144
3.1.2.4. Dreptatea vine din răscumpărarea lui Hristos (<i>Romani</i> 3:21-26)	150
3.1.2.5. Legea credinței exclude pricina de laudă (<i>Romani</i> 3:27-31)	151
3.1.2.6. Harul, credința, incluziunea și legea (<i>Romani</i> 4:1-25)	154
3.2. <i>Matei</i> 5:17 și <i>Romani</i> 10:4 - „Hristos, τέλος al Legii”	159
3.2.1. Corespondența dintre „împlinire” (πληρόω) și „sfârșit” (τέλος)	159
3.2.2. În ce sens este Hristos sfârșitul Legii?	165
3.3. Relația dintre dreptate, lege, credință: Argumentația paulină în <i>Romani</i> 10	171
3.3.1. Argumentul principal al contextului (<i>Romani</i> 9:30-10:13)	172
3.3.2. Dualitatea dreptății (<i>Romani</i> 10:5-8)	175
3.3.2.1. Dreptatea bazată pe Lege (<i>Romani</i> 10:5)	176
3.3.2.2. Dreptatea bazată pe credință (<i>Romani</i> 10:6-8)	179
3.3.2.3. Continuitate și discontinuitate - semnificația „sub Lege” situația de sub Lege	182
3.4. „Legea lui Hristos” în <i>Epistola către Galateni</i>	185
3.4.1. Iubirea și Legea	187
3.4.2. Condiția „sub Lege”	189
3.4.3. A fi „sub lege” / a fi „sub har”	195
CAPITOLUL IV - CONTINUITATE ȘI DISCONTINUITATE ÎNTRE LEGEA VECHIE ȘI LEGEA NOUĂ	199
4.1. Conexiunea dintre Vechiul Testament și Noul Testament ca încadrare a relației dintre cele două legi	200
4.1.1. Moise și Hristos: unde se întâlnesc în reflecția patristică?	201
4.1.2. Juxtapunerea Vechiului și Noului Testament: suprasesionismul scriptural	209
4.1.3. Continuitate și discontinuitate: împlinirea Legii și a profețiilor	216
4.1.4. Legea mozaică - un pedagog spre Hristos	218
4.1.5. Două Testamente, o singură Scriptură: unitate în diversitate	219
4.1.6. Complementaritatea scripturală	225
4.2. Legea mozaică în contextul experienței vieții Bisericii noutestamentare: între acceptare, redimensionare, refuz	227
4.3. Problema legilor mozaice ca porunci pentru credincioșii Noului Testament	235
4.4. Posibilitatea și imposibilitatea aplicării legilor Vechiului Testament în viața creștină	240

4.4.1. Problematizări exegetice.....	240
4.4.2. Probleme legate de domeniul de aplicare juridic.....	241
4.4.3. Probleme de teodicee.....	242
4.4.4. Aplicarea indirectă a legilor Vechiului Testament	243
4.4.5. Analogia responsabilă: continuitate cu discontinuitate	246
4.4.6. Ierarhia valorilor care decurg din porunca iubiri.....	249
CONCLUZII	262
BIBLIOGRAFIE.....	267
1. Izvoare	267
2. Dicționare și lexicoane	267
3. Comentarii biblice	268
4. Literatură de specialitate	269
5. Webgrafie	288

1. Argument și obiectivele cercetării

Puține probleme sunt de o importanță mai mare pentru teologia biblică și, în cele din urmă, pentru teologia sistematică, decât relația dintre Testamente. Iar o chestiune care este de o importanță crucială pentru delimitarea corectă a acestei relații este gradul de continuitate acordat Legii mozaice în Noul Testament, deoarece Legea este esențială pentru Legământul sinaitic, care la rândul său ocupă un loc atât de important în Vechiul Testament. Astfel, dacă Noul Testament dezvăluie o abordare în mare măsură discontinuă a legii, se oferă un sprijin considerabil pentru o viziune discontinuă a Testamentelor. O altă perspectivă ne-ar putea încuraja să găsim mai multă continuitate între Testamente.

Cercetarea unei astfel de probleme necesită atât cunoaștere a contextelor istorico-culturale, religioase și sensibilitate exegetică, cât și teologică. Titlul tezei de doctorat sugerează că va fi oferit un accent în general discontinuu asupra legii în istoria răscumpărării, dar va fi evidențiată și continuitatea pe anumiți vectori, care vor fi amplu abordați în prezentare lucrare. Dar trebuie să fim foarte atenți să nu ajungem la soluții simpliste la ceea ce este o chestiune foarte complexă. Alternativele directe de continuitate și discontinuitate sunt mult prea îndrăznețe. În realitate, este vorba de o chestiune de accente, cu poziții care variază de-a lungul unui spectru larg de alternative.

În timp ce cercetarea noastră tinde spre capătul discontinuu al spectrului, sper să fim suficient de nuanțați în tratare, astfel încât elementele clare de continuitate să nu fie ignorate. Practic vom face o analiză comparativă între aceste două perspective ale relației dintre Legea Veche și Legea nouă, conținute în cele două Testamente, argumentând fiecare poziție.

În sfera teologiei biblice se recunoaște imensitatea problemei pe care o avem în față. Câteva versete cheie au avut monografii întregi dedicate lor. Ultimele decenii au fost martorul unui număr aproape copleșitor de studii semnificative despre viziunea Apostolului Pavel doar asupra legii., studii pe care le vom folosi pe parcursul prezentei teze. Când ne confruntăm cu o problemă atât de vastă și avem la dispoziție un spațiu limitat pentru a scrie despre ea, avem două alternative: să ne apucăm de o piesă minusculă din puzzle și să o încadrăm cu exactitate în tabloul mai larg, sau să sugerăm

câteva idei generale despre forma puzzle-ului însuși, cu o argumentație și un domeniu de aplicare în mod necesar limitate. Am optat pentru cea de-a doua variantă. Multe piese ale puzzle-ului sunt ignorate în cele ce urmează, și chiar și cele care sunt menționate nu sunt tratate în profunzime din punct de vedere lexico-gramatical și exgetic (de exemplu nu am insistat foarte mult asupra Predicii de pe Munte, ci am evidențiat anumite pasaje care sunt relevante pentru cercetarea noastră). În mod specific, intenționăm să ne concentrăm asupra a trei puncte care sunt centrale pentru problema gradului de continuitate a legii între Vechiul Testament și Noul Testament: ce a vrut să spună Mântuitorul Iisus Hristos când a afirmat că „împlinește” (*πληρῶω*) legea și profeții în *Matei* 5:17; semnificația afirmației lui Pavel din *Rom* 10:4 că „Hristos este *τέλος*; [sfârșitul, scopul?] al legii”; și semnificația afirmației lui Pavel potrivit căreia creștinii nu mai sunt „sub lege”, ci sub „legea lui Hristos”. Luate împreună, aceste trei piese ale puzzle-ului sugerează că o notă clară de discontinuitate trebuie să sune ca o temă de bază în această abordare.

Accentul paulin pus pe discontinuitatea dintre Legea lui Moise și Legea lui Hristos nu poate elimina și un anumit grad de continuitate. Cum trebuie înțeles acest lucru? Mai întâi de toate, este clar că nu este o chestiune de echilibru sau o chestiune de tensiune între două puncte cu greutate egală. Discontinuitatea este în mod clar „linia principală”, atât în declarațiile teologice clare, cât și în practica efectivă a predării eticii în Noul Testament. Prin urmare, trebuie să vorbim de o „continuitate în cadrul discontinuității”. Herman Ridderbos oferă o discuție lungă și pătrunzătoare asupra acestei chestiuni, concluzionând că nu există nicio îndoială că „(...) categoria legii nu a fost abrogată odată cu venirea lui Hristos, ci mai degrabă a fost menținută și interpretată în sensul ei radical („împlinită”; *Mat.* 5:17); pe de altă parte, că Biserica nu mai are de-a face cu legea în alt mod decât în Hristos și astfel este *ennomos Christou*”¹.

Creștinul nu mai este legat de Legea mozaică; Hristos a adus împlinirea ei. Dar creștinul este legat de „Legea lui Dumnezeu” (1 Cor 9:20-21; cf. „poruncile lui Dumnezeu” în 1 Cor 7:19 și 1 Ioan). „Legea lui Dumnezeu” nu este însă Legea mozaică, ci „Legea lui Hristos” (1 Cor 9,20-21; Gal 6,2), deoarece creștinul este legat de Hristos, împlinitorul, *τέλος* al legii (*Rom* 10,4). În această „împlinire” a legii, însă, unele dintre poruncile mozaice sunt preluate și reaplicate poporului lui Dumnezeu din Noul Legământ. Astfel, în timp ce Legea mozaică nu mai stă ca o autoritate nediferențiată

¹ Herman Ridderbos, *Paul: An Outline of His Theology*, Grand Rapids: Eerdmans, 1974, p. 285.

pentru creștin, unele dintre poruncile sale individuale rămân autoritare ca fiind integrate în legea lui Hristos.

În termeni practici, acest lucru înseamnă că creștinul trebuie să privească întotdeauna întreaga lege doar sub condiția împlinirii ei. Nicio poruncă, nici măcar cele din Decalog, nu este obligatorie doar pentru că face parte din Legea mozaică. Distincția Decalogului ca „lege morală” fundamentală și eternă, care trebuie distinsă de legea ceremonială și de cea civilă și, prin urmare, trebuie privită ca o autoritate etică veșnic valabilă, are o istorie lungă și incontestabilă. Cu toate acestea, chiar și în cadrul acestei tradiții, au existat discuții considerabile despre ce să facem cu porunca sabatului care, cel puțin pentru marea majoritate a celor care au susținut această abordare, nu a fost aplicată sau respectată în forma în care a fost dată inițial (de exemplu, ca cerând odihnă în ziua a șaptea). O altă dificultate este problema modului de a determina ce era lege „morală” și ce nu era. Dar dificultatea de bază, desigur, este că Noul Testament nu abordează problema în acest mod.

Întreaga Lege mozaică, fiecare „fărâmă”, este împlinită în Hristos și poate fi înțeleasă și aplicată doar în lumina acestei împliniri. În practica etică reală, foarte puțin se pierde, căci Noul Testament preia în mod clar tot Decalogul, cu excepția sabatului, ca parte a „legii lui Hristos” și, prin urmare, ca fiind autoritară pentru credincioși. Dar este implicată o diferență considerabilă în construcția teologică și, prin urmare, diferența de abordare nu este deloc ne semnificativă.

O abordare care elimină Legea mozaică ca autoritate obligatorie pentru creștini este uneori acuzată de a fi „antinomiană” și de a deschide posibilitatea către relativitatea etică. Dar trebuie date două răspunsuri la această acuzație. În primul rând, poziția expusă aici susține că creștinii nu sunt supuși Legii mozaice, nu că sunt liberi de orice lege. Distincția dintre Legea mozaică, la care scriitorii Noul Testament se referă în mod clar în 95% din timp când folosesc cuvântul „lege”, și conceptul teologic de „lege” trebuie să fie atent observată. Această distincție își are rădăcinile în Noul Testament, unde Apostolul Pavel poate face distincția între Legea lui Moise și Legea lui Dumnezeu (1 Corinteni 9:20-21). Nerespectarea acestei distincții a dus la confuzii și neînțelegeri considerabile. În al doilea rând, în teama legată de nihilismul etic, se simte o lipsă de apreciere a puterii Duhului lui Dumnezeu care acționează în credincios. Atunci când implicațiile „antinomiene” ale învățăturii Apostolului Pavel au fost ridicate ca o obiecție împotriva acestei învățături, Pavel a răspuns nu prin introducerea unei „legi noi”, ci arătând spre Duhul Sfânt (Galateni 5:16) și spre unirea cu Hristos (Romani 6).

Cu siguranță, trebuie să se recunoască faptul că, adesea, creștinii nu reușesc să umble în conformitate cu acel Duh și au nevoie de „lege” pentru a-i corecta și disciplina. Dar orice abordare care înlocuiește poruncile externe cu Duhul ca normă de bază pentru viața creștină întâmpină dificultăți serioase în schema argumentativă teologică la Apostolul Pavel.

În cele din urmă, rămâne de văzut potențialul acestei abordări generale de a unifica diversele învățături ale Noul Testament cu privire la *lege* veterotestamentară. Putem vedea deja puncte de acord în ceea ce privește centralitatea „împlinirii” legii de către Iisus Hristos, cu implicațiile sale pentru „continuitate în discontinuitate”, și în noua autoritate care acționează ca forță obligatorie în comportamentul creștin. Prin urmare, paradigma sugerată aici se poate dovedi utilă pentru a stabili unitatea Noul Testament în această problemă teologică cheie.

În linia celor prezentate, obiectivele cercetării sunt următoarele:

- a) precizarea vocabularului biblic al termenului *lege* (*torah, nomos*);
- b) delimitarea semnificației și conținutului Legii Vechiului Testament;
- c) interpretarea teologică a afirmației lui Hristos că El este împlinirea legii mozaice, iar Întruparea Sa nu vizează desființarea ei (Matei 5:17);
- d) explorarea hermeneutică a atitudinii Sfântului Apostol Pavel față de legea Vechiului Testament în Epistola către Romani și Epistola către Galateni;
- e) precizarea semnificației teologice a construcțiilor „Legea lui Hristos” (Galateni 6:2) și „Hristos este sfârșitul Legii” (Romani 10:4);
- f) receptarea relației dintre „dreptate”, „credință” și „lege” în teologia paulină;
- g) încadrarea analitică a relației dintre Legea veterotestamentară și cea nouotestamentară.

2. Relevanța cercetării în contextul actual

Înțelepciunea a fost definită ca fiind capacitatea de a realiza ceea ce este valoros și esențial în viață pentru sine și pentru ceilalți. Oricine este în contact cu evoluțiile actuale din lumea noastră poate recunoaște că creștinii au nevoie mai mult ca oricând de o discuție informată și de inculcarea eficientă a unei astfel de înțelepciuni. Schimbările seismice ale moralității sociale, hotărârile controversate ale politicilor seculare, dezbaterile filosofico-ideologice și etica, tendințele globale emergente,

comportamentele membrilor Bisericii și ciocnirile dintre adepții civilizațiilor religioase creștine și necreștine se învârt în jurul diferențelor de valori. Cum putem să ne stabilizăm în mod intenționat și proactiv propriul sistem de valori și să dobândim un simț al perspectivei în ceea ce privește principiile noastre negociabile și nenegociabile, astfel încât să putem naviga în complexitatea vieții contemporane în relație adecvată cu ceilalți care au valori care diferă de ale noastre?

O sursă bogată de înțelepciune cu privire la valori este cuprinsă în legile veterotestamentare și ordinea spiritualizată neotestamentară, în esență în Sfânta Scriptură a celor două Testamente. Se repune sau ar trebui repusă în discuție integritatea dintre cele două testamente într-un mod mult mai complex, adică în mai multe aspecte. Dacă „toată Scriptura este insuflată de Dumnezeu și de folos spre învățătură, spre mustrare, spre îndreptare, spre înțeleptirea cea întru dreptate” cu scopul ca omul să devină desăvârșit (2 Timotei 3:16), atunci relevanța unei asemenea abordări pe care am propus-o în această lucrare are un contur bine articulat. Creștinismul este fidel Evangheliei, ca sursă de teologiei, comportament social și religios, dar Evanghelia stă în relație cu Vechiul Testament. Întrebarea cheie care se adresează este următoarea: în ce constă această relație dintre cele două Testamente dincolo de împlinirea profețiilor mesianice? Are relevanță Vechiul Testament pentru comportamentul social și religios al creștinului? În ce semnificație contează sau nu legea vechitestamentară pentru creștini, nerestricționându-o doar la nivel ceremonialo-cultic, ci și socialo-etic? Unii cercetători sunt de părere că creștinii au neglijat în general legile vechitestamentare, deoarece nu le-au considerat relevante pentru viața lor. Există cel puțin trei motive pentru acest lucru. În primul rând, tradiția creștină post-noutestamentară a avut tendința de a izola cele Zece Porunci ca fiind singura „lege morală” care rămâne aplicabilă și nu a luat în considerare în mod adecvat rețeaua de relații dintre aceste porunci și alte legi care exemplifică, de asemenea, principii morale/etice. În al doilea rând, există multe legi din Vechiul Testament pe care creștinii pur și simplu nu le pot respecta, deoarece sanctuarul/templu iudaic, cu ritualurile și reglementările sale, nu mai există și a fost înlocuit de cultul creștin liturgic. În plus, ne lipsesc alte instituții și practici culturale guvernate de legile vechitestamentare, cum ar fi administrarea teocratică a justiției, jubileul, poligamia și căsătoria levirată. În plus, societatea modernă s-a îndepărtat de o economie agricolă de subzistență, astfel încât pentru majoritatea dintre noi, cel puțin în lumea dezvoltată economic, legile veterotestamentare pentru agricultori nu au nicio legătură cu viața noastră.

În al treilea rând, un număr semnificativ de legi ale Vechiului Testament sunt oarecum obscure sau deranjante pentru creștini, deoarece ilustrează valori în contextul culturii israelite antice, care ne este destul de străină. De exemplu, de ce a prescris Dumnezeu un ritual special pentru a judeca cazul unei femei suspectate de adulter (Num. 5:11-31) și nu a prevăzut nicio procedură corespunzătoare pentru a judeca un soț a cărui soție îl suspectează de adulter? De ce putea un tată sau un soț să anuleze un jurământ făcut de fiica, respectiv de soția sa (Num. 30:3-16)?

Trăim într-o lume cu sisteme de valori concurente, care se află în centrul multor dezbateri. Ce are de oferit sistemul de valori din legea antică a Vechiului Testament creștinilor de astăzi ai Noului Legământ? Dacă suntem mântuiți prin harul divin, prin credința în jertfa răscumpărătoare a Mântuitorului Iisus Hristos, realizată o dată pentru totdeauna, și nu prin faptele noastre de respectare a Legii lui Dumnezeu (Ef. 2:8-9; Evrei 9:25-28), de ce ar trebui să invităm valorile învechite să joace un rol în dirijarea vieții noastre? Acum că suntem în orizontul revelației depline a lui Dumnezeu în Iisus Hristos, de ce mai avem nevoie de revelația eclipsată transmisă prin Moise (2 Cor. 3)?

De aceea, trebuie precizat faptul că Noul Testament nu este un sistem religios care îl înlocuiește pe cel anterior din Vechiul Testament. Mai degrabă, Noul Testament este continuarea narațiunii răscumpărării din Vechiul Testament, în care episoadele anterioare oferă un fundal crucial pentru episoadele ulterioare culminante, care reunesc intrigile spre concluzie. Este posibil să citim doar părțile finale ale narațiunii mântuirii omului, dar această abordare ratează o mare parte din semnificație. În Evanghelii citim că Iisus Hristos a considerat că legile Vechiului Testament date prin Moise ca provenind de la Dumnezeu și purtând o autoritate continuă. De exemplu, El le răspunde unor oponenți: „Și le zicea lor: Bine, ați lepădat porunca lui Dumnezeu, ca să țineți datina voastră! Căci Moise a zis: «Cinstește pe tatăl tău și pe mama ta», și «cel ce va grăi de rău pe tatăl său, sau pe mama sa, cu moarte să se sfârșească». Voi însă ziceți: Dacă un om va spune tatălui sau mamei: Corban! adică: Cu ce te-aș fi putut ajuta este dăruit lui Dumnezeu” (Marcu 7:9-11). Aici „porunca lui Dumnezeu” (cf. v. 13, „cuvântul lui Dumnezeu”) este ceea ce a spus Moise. Legile pe care Mântuitorul Hristos le citează cu această ocazie nu sunt numai din Decalog (Ieș 20:12; Deut. 5:16), ci și din Ieș 21:17 (Lev. 20:9).

În Predica sa de pe Munte, Mântuitorul Iisus Hristos susține cu tărie permanența „Legii” (adică *Torah*), împreună cu restul Vechiului Testament („Profeții”) (Mat. 5:17-19). De asemenea, Iisus a considerat că Scripturile (Vechiul Testament), care includ

„Legea lui Moise” (*Torah* = Pentateuhul), dau mărturie despre El însuși (Ioan 5:39), și astfel încheie un discurs adresat criticilor săi: „Că dacă ați fi crezut lui Moise, ați fi crezut și Mie, căci despre Mine a scris acela. Iar dacă celor scrise de el nu credeți, cum veți crede în cuvintele Mele?” (Ioan 5: 46-47). Când Mântuitorul Hristos s-a arătat celor doi ucenici pe drumul spre Emaus, după învierea Sa, a început să le tâlcuiască „de la Moise și de la toți proorocii (...), din toate Scripturile cele despre El. „ (Luca 24, 27). În acea noapte, El a declarat mai multor ucenici: „Acestea sunt cuvintele pe care le-am grăit către voi fiind încă împreună cu voi, că trebuie să se împlinescă toate cele scrise despre Mine în Legea lui Moise, în prooroci și în psalmi” (Luca 24:44).

O altă notă de relevanță a lucrării este dată de faptul că ne propunem o sinteză a gândirii Sfântului Apostol față de Legea Mozaică, care reprezintă și astăzi, după deci de ani de analiză intensă, o sursă de noi semnificații pentru teologia biblică. Pentru a discerne ce însemna „legea” pentru apostolul Pavel, este util să avem în vedere înțelegerea colectivă, codificată a legii, atunci când se referă la „lege” ca un concept general. În plus, este necesar să ne întoarcem în timp și să ne întoarcem într-o lume care diferă în multe privințe de a noastră. Apostolul Pavel a fost moștenitorul tradițiilor referitoare la lege - și atitudinile față de aceasta - din iudaism, din cultura greco-romană și din creștinismul timpuriu prepaulin. Mai mult, atunci când a scris despre lege în epistolele sale, el aborda probleme care erau vii în comunitățile cărora le erau trimise epistolele sale. Pe lângă faptul că trebuie să acordăm atenție la ceea ce a scris efectiv, este important să observăm modul în care s-a exprimat prin utilizarea convențiilor retorice familiare persoanelor din vremea sa, de aceea vom face referire la contextul politic, etnic, religios al timpului de atunci.

Pavel a fost cetățean al Imperiului Roman (Faptele Apostolilor 21:39) și a crescut în cadrul unei rețele și comunități mari de persoane considerate evrei elenistici. Aceasta înseamnă că, deși era evreu, era perfect familiarizat cu o lume în care greaca era limba de vorbire curentă, în comerț și în educație. Există indicii că putea vorbi și aramaica (limba evreilor care trăiau în Palestina romană), așa cum este înfățișat în *Faptele Apostolilor* 21:40, dar limba sa principală era greaca. Epistolele sale au fost scrise în greacă, iar atunci când a citat din Vechiul Testament, este clar că a folosit o versiune greacă a acestuia ca Biblie de lucru. Cele mai multe dintre citatele sale corespund exact sau aproape de ceea ce apare în principalele versiuni cunoscute ale Septuagintei care au existat în antichitate și care s-au păstrat până în timpurile moderne.

Ca evreu elenist, educația și interesele lui Pavel nu se limitau la texte și subiecte evreiești. El a trăit într-o lume în care elenismul gentilic era foarte aproape. Nu se știe dacă a fost sau nu pătruns de clasicii grecilor antici. În orice caz, nu există nicio dovadă în epistolele sale că ar fi fost familiarizat cu clasicii ca surse ale gândirii sale. Dar aceleași epistole arată că era familiarizat cu abilitățile retorice care se predau în școlile din vremea sa și, cu siguranță, era conștient și chiar le recomanda cititorilor săi anumite valori pe care le aveau în mod obișnuit neamurile educate (Gal 5:23; Fil 4:8-9). Măsura în care a fost influențat de viziunile greco-romane cu privire la lege (*nomos* în greacă) este o chestiune de dezbatere deschisă, pe care, de altfel, am abordat-o în prezenta lucrare. Pavel, în conformitate cu tradiția iudaică consideră că legea revelată lui Israel are origine divină (Rom 7.22, 25; 8.7; Gal 3.19) și, o dată, vorbește despre neamuri, care nu au legea lui Moise, ca fiind capabile să facă „instinctiv ceea ce cere legea” (Rom 2.14). Dar nu este necesar să se concluzioneze că Apostolul Pavel și-a derivat părerile despre lege din stoicismul grec.

Citind epistolele pauline, este izbitor cât de mult vorbește el despre *lege* în termenii educației sale iudaice. Discuțiile sale despre lege și viața umană sunt adesea impregnate de modele de gândire iudaică. El scrie ca un credincios în Hristos, dar asta nu înseamnă că înțelegerea sa de bază despre ce este *legea* și cum funcționează aceasta ar putea fi uitată. Faptul că a fost educat temeinic în gândirea și practica iudaică (Gal 1:14) și familiarizat cu logica culturii grecești, conceptul său de „lege” a fost dezvoltat și păstrat în gândirea sa ca apostol în semnificații complexe.

Trei probleme majore au fost ridicate în ultimii ani referitor la semnificația Legii mozaice în teologia epistolelor pauline. În primul rând, s-a pus problema modului în care Apostolul Pavel înțelegea cuvântul *nomos* în iudaism. Au existat interpreți care au susținut că, din moment ce Apostolul Pavel a folosit cuvântul grecesc *nomos* pentru ceea ce în mod tradițional era cunoscut în ebraică sub numele de *torah*, nu este probabil ca el să fi înțeles bogăția acestui din urmă termen, care poartă o gamă largă de semnificații, incluzând nu doar „legea”, ci și „înstruirea” și „îndrumarea”. Potrivit acestui punct de vedere, Apostolul Pavel a avut o înțelegere elenizată a termenului și l-a redus pur și simplu la lege în sensul cel mai restrâns („legalist”). Mai mult, acest lucru explică de ce Apostolul Pavel este perceput de către criticii săi ca fiind atât de negativist cu privire la Legea Vechiului Testament în unele locuri. O astfel de afirmație a fost însă contestată din diverse motive. Interpreții au dispus-o pe baza unor studii comparative ale versiunilor ebraice și grecești ale Vechiului Testament. În plus, afirmația

subestimează puterea simbolurilor și a tradițiilor de a traversa culturi și limbi intacte. Dacă ar fi considerată valabilă, afirmația ar însemna că și alți evrei din vremea lui Pavel a căror limbă primară era greaca se aflau în aceeași situație. Mai mult, ar trebui să spunem că majoritatea sau poate chiar toate persoanele din toate timpurile și din întreaga lume a căror limbă primară nu este ebraica nu înțeleg cu adevărat sensul *Torei* în toată bogăția sa. De exemplu, după același criteriu, ar trebui să spunem că evreul modern care trăiește la New York sau la Londra, a cărui limbă primară este engleza, nu poate înțelege semnificația *Torei*. Acest lucru ar fi negat în orice comunitate evreiască.

În al doilea rând, s-a pus problema interpretării expresiei „faptele legii” în epistolele Apostolului Pavel (Rom 3:20, 28; Gal 2:16; 3:2, 5, 10) sau pur și simplu a cuvântului „fapte”, o expresie prescurtată pentru același lucru (Rom 4:2, 6; 9:32; 11:6). Părerea tradițională a fost că, prin intermediul acestui cuvânt sau al acestei expresii, apostolul se referă la un mod de viață în care un evreu conștiincios caută să câștige favoarea lui Dumnezeu prin respectarea preceptelor legii, un mod de viață numit „dreptatea prin fapte”. Cu toate acestea, de la sfârșitul anilor '70, unii interpreți ai Apostolului Pavel au susținut ceea ce se numește „oua perspectivă asupra lui Pavel”². Susținătorii acestui punct de vedere contestă viziunea tradițională și susțin că iudaismul din vremea Apostolului Pavel nu era o religie a „dreptății prin fapte”. În schimb, săvârșirea „faptelor Legii” însemna o viață de supunere față de un model de viață, inclusiv față de Sabat, circumcizia rituală și legile alimentare, cu scopul de a asigura granițe sociale între evrei și neamuri. Motivul opoziției lui Pavel față de împlinirea „faptelor legii” era că, pentru el, poporul evreu își însușise prea temeinic acest model de viață, ceea ce a dus la un accent exagerat pe granițele sociale și pe etnie. O misiune către neamuri, care să sublinieze harul divin al lui Dumnezeu pentru întreaga umanitate prin actul răscumpărător al Mântuitorului Iisus Hristos, a devenit atunci imposibilă. A insista ca neamurile să adopte „faptele legii” pentru a face parte din poporul legământului ar însemna că Hristos a murit fără niciun efect (Gal 2:21). Împreună cu această interpretare a faptelor legii ca repere de legătură, susținătorii „noii perspective” au oferit o imagine revizuită a iudaismului antic. Potrivit acesteia, iudaismul din

² Vezi E. P. Sanders, *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Philadelphia: Fortress, 1977; James D. G. Dunn, „The New Perspective on Paul”, în *Bulletin of the John Rylands Library* 65, 1983, pp. 95-122; James D. G. Dunn, *The New Perspective on Paul*, Grand Rapids: Eerdmans, 2008; Stephen Westerholm, *Perspectives Old and New on Paul: The „Lutheran” Paul and his Critics*, Grand Rapids: Eerdmans, 2004.

antichitate era o religie a harului, iar respectarea legii era o chestiune de menținere a participării la legământ, precum și un semn de identitate în societatea mai largă. Portretul revizuit al iudaismului antic a fost extrem de important pentru iudaism în înțelegere modernă. Reprezentările tradiționale ale iudaismului au dus adesea la caricaturi inexacte și peiorative, susținând că era legalist până la un grad aproape insuportabil. Corecțiile și revizuirile au fost importante și trebuiau făcute. Cu toate acestea, trebuie recunoscut faptul că iudaismul antic a avut multe filoane de tradiție. Unele surse evreiești antice vorbesc, de fapt, despre săvârșirea de fapte bune pentru justificare sau mântuire. Mai mult, unele dintre ele apar în scrieri aproape contemporane cu Apostolul Pavel. Iar în Manuscrisele de la Marea Moartă, expresiile „faptele legii” și „respectarea legii” apar în contexte care au în mod clar legătură cu un comportament considerat meritoriu în fața lui Dumnezeu. Aceeași idee apare în literatura rabinică de mai târziu. În ultimă instanță, indiferent de varietatea de filoane și accente existente în iudaismul antic, opoziția Apostolului Pavel față de „faptele legii” se încadrează în viziunea acelor contemporani care susțineau că respectarea legii lui Moise este necesară pentru a fi drept înaintea lui Dumnezeu. Pentru Pavel, acest mod de viață nu duce, de fapt, la dreptate, căci dreptatea - o relație corectă între o persoană și Dumnezeu - este o chestiune de acceptare a harului lui Dumnezeu prin credință.

În al treilea rând, din moment ce Apostolul Pavel s-a opus cu vehemență opiniei conform căreia neamurilor ar trebui să li se ceară să adopte legea lui Moise, s-a propus că învățătura sa despre mântuirea sau justificarea prin credință a fost elaborată cu un scop specific și limitat, și anume acela de a apăra drepturile neamurilor convertite de a fi moștenitori deplin ai promisiunilor lui Dumnezeu. Ea nu avea aplicabilitate universală. Nu poate exista nicio îndoială că doctrina mântuirii / justificării prin credință putea funcționa în așa fel încât să facă posibilă admiterea neamurilor ca neamuri în Biserică. Dar a crede că Evanghelia fără lege a Apostolului Pavel a fost elaborată doar în acest scop (făcând o virtute dintr-o necesitate) este insuficientă. Potrivit lui Pavel, respectarea legii nu este un mijloc de îndreptățire pentru nimeni, evreu sau neam (Rom 3:20). Mai mult, el este explicit în a spune că toți cei care acceptă Evanghelia, evrei sau neamuri, sunt îndreptățiți (Rom 3:30; 4:11-12; Gal 2:15-16). Învățătura îndreptățirii prin credință nu este, așadar, doar pentru neamuri. Ea este baza includerii lor, nu doar un simplu motiv *ex post facto* pentru aceasta.

În esență, geniul Apostolului Pavel operează noi abordări ale Legii Mozaice în epistolele sale, într-o manieră creștină în care este evidențiat raportul dintre „dreptate”, „credință”, „lege” în construcție teologico-creștină.

Nu în ultimul rând, tema abordată aici poate constitui un element de relevanță concretă în dialogul interreligios dintre creștinism și iudaism, care, din nefericire, stagnează atât în plan academic, cât și social.

3. Cadrul lucrării

Lucrarea se desfășoară în patru capitole. Capitolul I - LEGEA ÎN TEOLOGIA BIBLICĂ: CADRE CONCEPTUALE, SEMNIFICAȚII, FUNCȚII - explorează termenii corespondenți ai *legii* în Biblia ebraică și în Septuaginta, respectiv *torah*, *nomos*. În primă fază, sunt precizate semnificațiile etimologice ale acestor concepte, utilizând opinia unor cercetători renumiți care au abordat corespondențele și incongruențele etimologice între *torah*, *nomos*: C. H. Dodd, R. T. Herford și Solomon Schechter. În continuare, se realizează o analiză extinsă a conceptului de *lege* în Noul Testament, în mod special în epistolele pauline.

Capitolul II - REDIMENSIONAREA SEMNIFICAȚIEI LEGII ÎN NOUL TESTAMENT - lansează cercetarea noastră pe mai multe trasee ideatice: a) Legea Vechiului Testament: conținut, funcții, aplicabilitate; b) Predica de pe Munte confruntarea directă dintre învățătura hristică și legea veterotestamentară cu argumentarea semnificației împlinirii Legii mozaice în Iisus Hristos (Matei 5:17); c) Implicații etice ale noilor norme pentru dreptul contemporan.

Capitolul III - INTERPRETĂRI ALE LEGII VETEROTESTAMENTARE ÎN TEOLOGIA PAULINĂ - sondează poziția Sfântului Apostol Pavel față de legea veterotestamentară în trei puncte: includere sau excludere: Legea mozaică în Epistola către Romani; Hristos, *τέλος* al Legii (Romani 10:4); relația dintre dreptate, lege, credință și „Legea lui Hristos” în Epistola către Galateni.

Ultimul capitol - CONTINUITATE ȘI DISCONTINUITATE ÎNTRE LEGEA VECHE ȘI LEGEA NOUĂ - precizează într-o sumă de puncte de vedere raportul dintre cele două legi.

4. Metodologia cercetării și sursele bibliografice utilizate

Intenția expresă în această teză de doctorat se dorește o analiză comprehensivă a relației dintre Legea Noului Testament și cea a Vechiului Testament, dar convingși fiind de faptul că o asemenea intenție de largă cuprindere a acestei relații este imposibilă. În primul rând din cauza faptului că în decursul timpului pot fi înregistrate o sumă de perspective teologice-analitice referitor la problema în cauză, unele complementare, alte reprezentând poziții diferite, în conformitate cu tradițiile de cercetare în care sunt enunțate. În al doilea rând, argumentele conțin unele lucruri noi, dar au și o continuitate de bază cu pozițiile istorice tradiționale, observând cât de mult au fost modificate unele dintre pozițiile teologice de bază referitor la *lege* în cele două Testamente.

Din analiza întreprinsă, se poate observa că sunt mai multe poziții teologice referitor la semnificația Legii în cele două testamente: unii susțin continuitatea dintre legile celor două Testamente, alții promovează discontinuitatea, alții susțin un hiatus în privința semnificației teologice a legii mozaice în raport cu legea noutestamentară, unii propun o perspectivă dispensaționalistă³, iar alții suprasesionismul⁴.

Din analiza acestor poziții reiasă clar că, în privința unor probleme, taberele sunt foarte apropiate, iar în privința altora există încă o mare distanță. Fără îndoială, domeniul în care există cea mai mică diversitate de opinii este cel al mântuirii. Deși reprezentanții acestor perspective își nuanțează punctele de vedere într-un mod diferit, există un acord fundamental asupra problemelor centrale. Pe de altă parte, există o mare diversitate de opinii reprezentată de analizele semnificației Legii în teologia paulină, diversitate sugerată și de sensul cuvintelor grecești și ebraice cu care operăm și noi în prezenta lucrare: *nomos*, *torah*.

Toți cercetătorii utilizați în această teză sunt de acord că relația dintre Testamente, și implicit între semnificația Legii, este una de continuitate și

³ *Dispensaționalismul* este un cadru teologic de interpretare a Bibliei care susține că istoria este împărțită în mai multe epoci sau „dispensații” în care Dumnezeu acționează cu poporul ales în moduri diferite. Termenul „dispensaționalism” este atribuit lui Philip Mauro.

⁴ *Suprasesionismul*, numit și *teologia înlocuirii* sau *teologia împlinirii*, este o poziție teologică creștină care descrie convingerea teologică că Biserica creștină a înlocuit națiunea Israel, asumându-și rolul de popor al lui Dumnezeu, afirmând astfel că Noul Legământ prin Iisus Hristos a înlocuit legământul mozaic exclusiv al evreilor. Teologia suprasesionistă susține, de asemenea, că Biserica creștină universală a succedat vechiului Israel ca adevăratul Israel al lui Dumnezeu și că creștinii au succedat vechilor israeliți ca popor al lui Dumnezeu.

discontinuitate. A fost dificil de identificat poziții care susțin fie continuitatea absolută, fie discontinuitatea absolută.

Metodele folosite în cercetare variază în funcție de analize. Uneori ne-am bazat foarte mult pe metoda istorică, abordând și o analiză contextuală social, cultural, religios, iar în anumite secțiuni am adoptat o abordare puternic (aproape exclusiv) exegetică, dat fiind faptul că aria tematică particulară cercetată determină oarecum o asemenea abordare metodologică. Principiile hermeneutice au reprezentat un real ghidaj în decriptarea nuanțelor unor paragrafe scripturistice, ceea ce ne-a permis să vedem cum este interpretată o porțiune cheie din Scriptură într-un context dat. Din orizontul criticismului biblic, am făcut apel la critica textuală, cea filologică, care este studiul limbilor biblice pentru o cunoaștere exactă a vocabularului, gramaticii și stilului epocii, critica istorică, care încearcă să interpreteze scrierile biblice în contextul contextului lor istoric.

În esență, se poate sesiza din parcurgerea lucrării că poziția noastră nu a fost una monolitică. Cercetarea diferitelor elemente scripturistice referitoare la *Lege* demonstrează o mare diversitate de puncte de vedere asupra acestei probleme esențiale a relației dintre Testamente, deși în angajamentul teologic suntem deplin ortodocși.

Bibliografia utilizată în argumentarea pozițiilor personale și ale diferiților cercetători referitor la tema analiză surprinde efervescența dezbaterii temei din anii 1980-2000 în orizontul cercetării biblice. Din acest motiv, majoritatea surselor citate se situează în acești ani, întrucât majoritatea cărților și studiilor scrise după anul 2000 nu fac decât să reia opinii, direcții, perspective deja exprimate. Desigur, nu minimalizăm aportul providențial al unor referințe publicate ca parte a literaturii de specialitate.

Nu în ultimul rând, pentru exemplificare cât mai coerentă a termenilor cheie (lege, nomos, Torah, dreptate) am apelat la dicționare, lexicoane și vocabulare biblice.

Bibliografie selectiva

1. Albertzart, Maike, *Moral Principles*, Bloomsbury Academic, 2014.
2. Aldrich, R., „Has the Mosaic Law Been Abolished?,” în *Biblische Studien* 116 (1959), pp. 322-335.
3. Aldrich, Roy L., „Causes for Confusion of Law and Grace,” în *Bibliotheca Sacra*, 116, 1959, pp. 221-229.
4. Aldrich, Roy L., „Has the Mosaic Law Been Abolished?,” în *Bibliotheca Sacra*, 116, October, 1959, pp. 322-335.
5. Allison, Dale C., *The Sermon on the Mount. Inspiring the Moral Imagination*, The Crossroad Publishing Company, New York, 1999.
6. Alt, A., *Essays on Old Testament History and Religion*, 1966.
7. Alt, Albert, „The Origins of Israelite Law”, în *Essays on Old Testament History and Religion*, 1966, pp. 79-132.
8. Bruce F. F., „Paul And The Law of Moses,” în *Bulletin of the John Rylands Library* 57 (1975), pp. 259-279.
9. Brueggemann, Walter, „The Book of Exodus,” în vol. 1 *The New Interpreter's Bible: Genesis to Leviticus*, Nashville: Abingdon Press, 1994.
10. Bultmann, Rudolf Karl, „Christ the End of the Law,” în *Essays Philosophical and Theological*, New York: Macmillan, 1955.
11. Bultmann, Rudolf, *Theology of the New Testament*, Vol. 1, New York, 1951.
12. Burton, Ernest De Wilt, *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Galatians*, Edinburgh: T & T Clark, 1921.
13. Byrne, B., „The problem of NOMOS and the relationship with Judaism in Romans”, în *The Catholic Biblical Quarterly* 62 (2), 2005.
14. DeLacey, Douglas, „Paul and the Law,” From Sabbath to Lord's Day, D. A. Carson, ed., Grand Rapids: Zondervan, 1982.
15. Dibelius, Martin, *From Tradition to Gospel*, Greenwood, 1971.
16. Dibelius, Martin, *The Sermon on the Mount*, New York: Scribner's, 1940.
17. Dodd, C. H., „Εὐαγγέλιον Χριστοῦ”. *More New Testament Studies*, Manchester: University Press. 1968.
18. Dodd, C. H., *According to the Scriptures: The Substructure of New Testament Theology*, James Nisbet: Digwells Place, 1952.
19. Gane, Roy E., *Old Testament Law for Christians. Original Context and Enduring Application*, Baker Academic, 2017.

20. Gaston, Lloyd, „Works of Law as a Subjective Genitive,” in *Studies in Religion/Sciences religieuses* 13 (1984), pp. 39-46.
21. Gerhardsson, B., „The Hermeneutic Program in Matthew 22:37-40”, in *Jews, Greeks and Christians*, FS W. D. Davies, ed. R. Hamerton-Kelly and R. Scroggs, Leiden, 1976, p. 129-150.
22. Gerhardsson, Birger, *The Ethos of the Bible*, Wipf and Stock, 2005.
23. Keck, Leander, *Paul and His letters*, Philadelphia: Fortress, 1979.
24. Keener, Craig S., *The Gospel of Matthew: A Socio-Rhetorical Commentary*, Eerdmans, 2009.
25. Kennedy, H. A. A., *The Theology of the Epistles*, London: Duckworth, 1923.
26. Kertlege, Karl, „Gesetz und Freiheit im Galaterbrief,” in *New Testament Studies* 30 (1984).
27. Kilner, John F., ed., *Why the Church Needs Bioethics: A Guide to Wise Engagement with Life's Challenges*, Zondervan, 2011.
28. Klein, S., „The head, the heart, and business virtues”, in *Journal of Business Ethics* 39 (4), 2002.
29. Kleinknecht, H. and W. Gutbrod, *nomos*, in *Theological Dictionary of the New Testament*, ed. G. Kittel, 1964, Vol. IV, pp. 1022-1059.
30. Moulder, James, *Who Are My Enemies? An Exploration of the Semantic Background of Christ's Command*, in *Journal of Theology for Southern Africa* 25 (1978), pp. 41-49.
31. Moule, C. F. D., „Obligation in the Ethic of Paul,” in *Christian History and Interpretation. Studies Presented to John Knox*, ed. W. R. Farmer, C. F. D. Moule and R. R. Niehbuhr, Cambridge: Cambridge University Press, 1967.
32. Mouw, R. J., *The God Who Commands*, Notre Dame, Notre Dame Press, 1990.
33. Murray, John, *Principles of Conduct: Aspects of Biblical Ethics*, Grand Rapids: Eerdmans, 1957.
34. Ridderbos, Herman, *The Coming of the Kingdom*, P&R, 1962.
35. Ridderbos, Herman, *Paul: An Outline of His Theology*, Grand Rapids: Eerdmans, 1974.
36. Ridderbos, Herman, *The Epistle of Paul to the Churches of Galatia: The English Text with Introduction Exposition and Notes*, Grand Rapids: Eerdmans, 1953.
37. Robbins, V. K., *Exploring the Texture of Texts*, Valley Forge, PA: Trinity Press International, 1996.
38. Robert, A., „Le sens du mot loi dans le Psaume CXIX,” in *Revue Biblique* 46 (1937), pp. 182-206.
39. Roth, Martha T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, 1995.
40. Schreiner, Thomas R., „Paul's View of the Law in Romans 10:4-5,” in *Westminster Theological Journal* 55 (1993).
41. Schreiner, Thomas R., *The Law and Its Fulfillment: A Pauline Theology of Law*, Grand Rapids, Baker Book House, 1993.

42. Schürmann, Heinz, „‘Das Gesetz des Christus’ (Gal 6, 2). Jesu Verhalten und Wort als letztgültige sittliche Norm nach Paulus,” in *Neues Testament und Kirche*, Joachim Gnllka, ed., Freiburg: Herder. 1974, pp. 282-300.
43. Scott, James M., „Paul's Use of Deuteronomic Tradition,” in *Journal of Biblical Literature* 112, 199, pp. 623-649.
44. Segal, Alan F., „Torah and *nomos* in Recent Scholarly Discussion,” in *Studies in Religion/Sciences religieuses* 13 (1984), pp. 19-27.
45. Seifrid, Mark A., „Paul's Approach to the Old Testament in Rom. 10:6-8,” in *Trinity Journal* 6 (1985).